

Калоян Васев

ИВАН МИХАЙЛОВ
ПОСЛЕДНИЯТ КОНСПИРАТОР

София, 2025

© Издателство „Изток-Запад“, 2025

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Калоян Васев, автор, 2025

ISBN 978-619-01-1622-6

Калоян Васев

ИВАН МИХАЙЛОВ
ПОСЛЕДНИЯТ
КОНСПИРАТОР

Съдържание

Предговор	7
18 септември 1924 г.....	10
Обратно в македонския хаджилък	12
Първиот судник	20
От „хюриетския“ Щип до Солунската алма матер.....	25
Раната, която няма да зарасне	32
„Прави“ сърби, криви сметки	41
Първи стъпки	51
Градски комитаджилък	67
Поручик Брезов.....	100
Паралелен лидер	135
Червени облаци	170
Джумайските конспиратори	208
Двамата синове на Тодор	245
Съединението прави илюзията	278
Белите глутници.....	294
Македония не е село без кучета	316
Призракът на андартите.....	341
Съзидание и вражда	348

Господарите на свободата и смъртта.....	380
Немезида и нейните вълци	410
Бездната като огледало на революцията.....	440
Отиня е моят Рубикон!.....	460
Конгресът на разцеплението.....	484
Когато Пирин се разтрепери.....	500
Нашите майки се у църно одат	515
„Преди да си легнеш, наточи хубаво бръснача“	538
(При)мир(ие) по принуда	565
Кървав застой	575
Залез пред буря	597
Свят, на който не принадлежиш	615
Безсмъртният сън	630
Епилог	652
Родословно дърво	656
Библиография	658

Предговор

Темата за живота и дейността на последния водач на Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО) – Иван Михайлов, продължава да буди историографски и популярен интерес в България и на Балканите. Покрай многото публикации за различни аспекти от живота на Михайлов и дейността на ВМРО по време на неговото водачество (1925–1934), продължават да се обнародват и популяризират по-стари извори – кореспонденция, статии, интервюта, хвалебствени и разобличителни брошури и др.

Настоящата книга е логичното тематично и хронологично продължение на биографията ми за Тодор Александров, а целта ѝ е да надхвърли станалото вече хронично частично тълкувание за живота и дейността на Ванчо Михайлов, като представи биографията му в нейната многопластовост от раждането му през 1896 г. в Щипско Ново село до залеза на ВМРО през 1934 г. Тази периодизация е най-удачна поради две основни причини: авторовата езикова недостъпност към част от архивните източници в Турция, Полша, Германия, Унгария, Хърватия, Австрия, Швейцария и Италия – страните, където Михайлов пребивава след 1934 г.; и качествено новите исторически периоди, в който той се намира първо между 1934 г. и 1944 г., впоследствие между 1944 г. и 1990 г. – всеки от които заслужава отделно подробно изследване.

Предвид продължаващия интерес към фигурата на последния конспиратор на организираното македонско освободително движение, подобен труд намира своята обоснованост. Сложната и интересна фигура на Ванчѐ Михайлов не би могла да бъде опростена чрез строго идеологическо или държавно рамкиране, каквито опити продължава да има. Крайно смутното време, на което Михайлов е продукт, се отразява огледално както в нрава и революционния му стил, така и по-широко в дейността на ВМРО и македонското движение на Балканите, в Европа и САЩ. Затова част от основните изследователски линии, разглеждани тук, са тези на „квазидържавното строителство“, което Михайлов продължава в Организацията след смъртта на Тодор Александров, развития от него и наложен на редовите дейци на ВМРО своеобразен квазирелигиозен култ към неговия учител, демиургичния революционен детерминизъм и вождисткото унифициране между волята на Иван Михайлов и тази на ВМРО.

Макар да се основава както на всички налични историографски, мемоарни и публицистични трудове, свързани с Михайлов от български, македонски, немски, сръбски, английски, американски и други автори, биографията дава предимство на архивни източници, много от които са сравнително непознати или влизат в научен оборот за първи път. Разгледани са подробно семейната среда на Иван Михайлов, изкачването му в йерархията на ВМРО, отношенията му с всички останали македонски дейци, български и чуждестранни държавни фактори, особеностите на неговото (трето) поколение революционери и отражението им в поколенческата динамика с предишните, развитието на идейно-политическите му възприятия, приноса му в идеологията на македонското движение и в последната глава на революционния епос на македонските българи.

Биографията поставя тематичния подход във функция на хронологичния, а предвид естеството на изследването, методологията му е хибридна – понякога е структуралистка, но по-често се отдава значение на специфичната психологическа обстановка, в която действат политическите фактори на една нелегална държава в перманентна война и мобилизация, каквато е ВМРО. Не е изпусната из предвид и критичната обстановка в България и Македония след подписването на фаталния Ньойски договор, дамгосал българския етнос като загубил Първата световна война, препотвърдил провала на българското национално обединение и дележа на Македония.

Ако настоящата книга допринесе за нарастването на интереса към щипския конспиратор и за развитието на балансиран историографски дебат около сложната и крайно противоречива негова дейност, това ще е само атестация за нейния успех, както и за заслуженото място на Иван Михайлов в пантеона на македонските българи.

6 май (Гергьовден) 2025 г.

ИВАНЪ МИХАЙЛОВЪ

18 септември 1924 г.

Широките улици на стохиялния град са пусти и глухи. По всички магазини големи – с едри букви – надписи известяват „† Тодор Александров“. Към 8 ч. малки групи хора прииждат към катедралата. Всички са тъжно замислени. Черна лента с името и lika на Тодора обвива левата ръка на всекиго. Групите се увеличават и се разрастват в цело множество, което покрива целия площад и улиците към него.¹

10 | **Т**раурният вид на София на 18 септември ознаменува епилога на цяла епоха за революционна Македония. Загубата на водача на ВМРО Тодор Александров потриса българското общество, което същия ден става свидетел на заупокойната панихида на именития войвода в „Св. Неделя“. *Още от завчера из града започнаха да се облепват некролозите по случай вероломното убийство на Тодора, пише вестник „Пряпорец“.* Всички магазини са затворени, а на вратите им са окачени афиши: „† Тодор Александров. Траурен ден. Затворено.“²

Панихидата пред катедралния храм се извършва в 10 часа от трима владици, единият от които е митрополит Стефан. Триста души хор, ръководен от видния български композитор Добри Христов, запяват „Вечная память“, а събралото се четирийсетхилядно множество пада на колене, ридаейки за покойника.

Над четирийсет македонски братства, представители на Арменската църква, на добруджанската, западнокрайската и тракийската организация изразяват своето преклонение пред Александров. Плакардите, които носят братствата, са красноречиви: *Щияни ще съумеят да се разправят с всички родоотстъпници! Тодор Александров умре, да живеят Т. Александровци! Да бъдат проклети предателите! Заветите на Т. Александров ни предвождат!* и др. Десетина оратори от цялата страна, качили се на импровизирани трибуни около площада, обрисуват живота и делото на Тодор Александров. Траурна-

¹ Тошев, П. *Траурният Тодор-Александров ден в София*, „Куриер“, год. III, бр.82, 21 септември 1924.

² „Пряпорец“, год. XXVI, бр. 207, 18 септември 1924 г.

та манифестация се отправя през бул. „Дондуков“, „Цар Освободител“ и бул. „Хр. Ботев“ към паметника на Васил Левски, където са поднесени 93 венеца в знак на приемственост между делото на Левски и това на Тодор Александров.

Там пръв произнася реч нисичкият, но достолепен прилепчанец Владимир Кусев, председател на Националния комитет на Съюза на македонските благотворителни братства: *Легендарният вожд на македонското племе, пребродил Македония и проникнал до най-скритите кътчета, не е жив! Той умре, когато беше издигнал организацията на най-високата точка и ударът за нас е голем. Тодор Александров постави отново македонския въпрос на европейската сцена. И ония, които целяха да разрушат света и да го хвърлят към гибел, протегнаха ръце към македонската организация, намериха скъпоплатени оръдия, които заслепени от злато посегнаха върху човека, който бе за нас един идеал и кумир. Велика майка роди велик син, но има още много такива, които ще следват пътя на Тодора! Следват речите на легални дейци от Варна, Горна Джумая, Кюстендил и София.*

На площада „Св. Неделя“ пред събралото се множество се изправя слабоватата фигура на блед, русоляв младеж с каскет и зеленикава куртка. Обществото все още не знае кой е, но това скоро ще се промени. Току-що е уведомен, че физическите убийци на неговия именит земляк – Щерю Влахов и Динчо Вретенаров – са обградени и ликвидирани в мелнишкото с. Припечене. *Свещени сенки на Даме, Гоце, Матов, Развигоров... започва Иван Михайлов – разредете се, за да застане между вас великия вожд на борческа Македония Тодор Александров.*³ Новината, която Ванчѐ съобщава, е посрещната с ентузиазъм: *физическите убийци, които не се посрамираха да дигнат ръка срещу Тодора, са заловени. Преди да успеят да избегат, Щ. Влахов и Д. Вретенаров са хванати и наказани!*⁴ Слизайки от масата, Иван Михайлов е посрещнат от развълнувания проф. Любомир Милетич. *Нема да загине освободителното дело – заявява му той, – нито не ще разклати изграденото от Тодора, защото е в пълно съгласие с народните стремежи. Поздравявам Ви от сърце. Младежта нека върви по стъпките на Тодора!*

Смъртта на Александров и последвалото я отмъщение ознаменуват началото на нова епоха в историята на ВМРО, която ще е неразривно свързана с революционната дейност на двацет и осем годишния тогава Иван Михайлов. През 1924 г. малко дейци са осмислили изминатия от него път под крилото на обаятелния Тодор Александров, но този период от живота на Ванчо е ключов.

³ Кърничева, М. Менча Кърничева описва нещо от живота си и акцията ѝ срещу Тодор Паница, в Михайлов, И. „Спомени III – Освободителна борба 1924–1934“. Льовен, 1967, 191.

⁴ „Пряпорец“, год. XXVI, бр. 207, 18 септември 1924 г.

Обратно в македонския хаджилък

12 | Когато през 1891 г. българският фолклорист и виден географ на Македония Васил Кънчов посещава разположения по поречието на Брегалница град Щип, той е силно впечатлен от поведението на градските първенци. Провел срещи с мнозина изтъкнати търговци, занаятчии и даскали, Кънчов със задоволство заключава, че *засега в Македония Щип е един от най-добрите български интелигентни центрове*.¹ Сама по себе си вярна, тази констатация Кънчов контекстуализира в една по-широка географска рамка – че Щип, *заедно с Прилеп и Велес образува здрав български триъгълник в центъра на злочестата провинция. Всички чужди пропаганди, които разяждат страната, били те национални или религиозни, щом допрат до тоя триъгълник, до тия три здрави крепости, разбиват се окончателно*. Ролята на всеки един от тези три града в историята на Македония носи ярка самобитност, която релефно се очертава от личностите, излъчени от въпросните центрове.

Географското положение на Щип до голяма степен обуславя и характера на щипските българи – на изток се издига Плачковица планина, зад която през Пиянечко бързо се стигат границите на новото Княжество България, на северозапад се намира плодородното Овче поле, което свързва околията с градовете Свети Николе и Скопие, чиято роля като административен център на новооснования Косовски вилает ще остави отпечатък върху развитието на Македония. На запад по поречието на Вардар се издига Велес – градът на вечните конкуренти на щипяни в революционното и просветното дело, а на юг от Щип е Радовиш, откъдето е най-прекият път за Струмица, Гевгелия, Кукуш и „столицата на македонските българи“ – Солун.

Границите, очертани от Берлинският договор през 1878 г., оставил Македония под скиптъра на султан Абдул Хамид, фрагментират една широка област, условно наречена от Йордан Иванов *Северна (или Горна) Македония*² – нейните северни центрове Кюстендил и Дупница влизат в състава на свободното Княжество България, а повечето градове от тази област – Крива Паланка, Куманово, Щип, Велес, Кратово, Радовиш, Струмица и Кочани – ос-

¹ Кънчов, В. „Избрани произведения. Том I“. София, 1970, 366.

² Иванов, Й. „Северна Македония. Исторически издирвания“. София, 1906, 4.

тават в границите на Османската империя и много от тях ще се превърнат в ядрото на бъдещия Скопски революционен окръг на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).

Още преди това разделение обаче щипските българи дават своята заявка за активно участие в общобългарския политически живот. Щипският възрожденец Йосиф Ковачев освен учител, автор на първия български учебник по педагогика и първият просветен деец, въвел Ланкастърската учебна система в българските училища в Македония, е и депутат в Учредителното събрание, главен секретар на Министерството на вътрешните работи, кмет на София и училищен инспектор. Братята Михаил и Арсений Костенцеви са сред най-видните участници в борбата за българска Църква, сред малкото хора, прошетали българското етническо землище от край до край. Поп Апостол Поликарев, пращадото на Тодор Александров, е делегат от Кюстендилската епархия на Първия български всенароден учредителен събор в Цариград през 1871 г., когато е изработен уставът на Българската екзархия.

Много от семействата на тези личности живеят югозападно от същинския Щип – в историческата махала Ново село, с около 600 къщи, известна в османско време като *българската република*. Географски отдалечена от града, махалата Ново село има и различна етнография от щипската – селището се формира вследствие на няколко преселения, но не от околната, а от Костурско, Дебърско, Реканско и Кожанско – райони в Южна и Западна Македония, далеч от Щип. Тези преселения допринасят Ново село да утвърди своята самобитност спрямо същинския Щип и някои от проявленията на тази действителност са колективната чест, самолюбие и регионално самочувствие на новоселци, които до началото на XX век водят съревнование със земляците си щипяни. Ново село бързо започва да привлича и материално издигнатите семейства на Щип, с което добива статут на средище на значителна част от щипския елит. Освен вече споменатите Йосиф Ковачев и братя Костенцеви от Ново село произхожда и поп Оруш – прапращадото на революционния водач Тодор Александров.

Един от по-заможните родове на Ново село, който в хронологически план осмисля ключовото географско положение на Щип най-рано, е търговският род Гаврилови (Гаврилски). Водещ началото си от съвременника на отец Паисий поп Филип, родът замогва материално в началото на XIX век. Синът на Филип – хаджи Анастас, установява връзки с видни търговски фамилии от Враня и София на север до Солун и Кожани на юг. Добил значителни богатства за времето си, хаджи Анастас е първият от рода, влязъл в елита на Щипско Ново село. Той жени сина си Гаврил за потомка на друг знатен щипски род – Хаджикимови, но съдбата отрежда тежък живот на младото семейство. Гаврил не наследява търговския нюх на баща си и не успява да запази голяма част от родовите богатства. Въпреки това положението на семейството в будната новоселска общност се запазва. Гаврилови са собственици на една

от най-големите възрожденски къщи в Щип, разрушена по време на Титовия режим в Югославия.

През 1927 г. видният български публицист Петър Завоев посочва в ретроспекция тримата най-изтъкнати щипяни, на които и турците каук правеха. Единият беше Андон Убав Коцев, най-красивият и най-гордият човек, какъвто Балканският полуостров некога е раждал. (...) Вторият беше шейхът на „ашайтекеси“, хаджи Сали ефенди, думата на когото беше закон за Щип и околната му и за когото казваха, че може от въжето човека да свали, ако пожелае. А третия беше Мише, или „Минето“ Гаврилов, както всички на галено го наричаха в Щип. (...) Надарен с дълбока проникателност, с голем природен ум, тънка съобразителност и една пословична духовитост, той беше винаги желан събеседник и мечтан гостенин на семейни и обществени радости.³

Мише Гаврилов Хаджианастасов, синът на Гаврил Хаджианастасов и Мария Хаджикимова, извоюва своето заслужено място сред първенците, които Щип излъчва по време на борбата за българска Църква. Духовит и тактичен, Мише познава всички по-видни щипяни, общува с поп Оруш, отец Паликария, Спиро Развигоров и Арсо Кикириджков, ползва се с почитта на местните турци и в различни периоди е църковен епитроп, училищен настоятел, член на местната община и търговец с връзки, простиращи се както в цяла Македония, така и в границите на България. Съгражданинът му и деец на ВМОРО Христо Настев го определя като добър, съобщителен общественник и примерен църковно-училищен деятел. Като такъв пожизнено беше избран за член в Казалийския смесен съвет на българ[ската] църковно-училищна община при архиерейското наместничество в Щип, а така също и член-съветник в Боледие меджлиси (общински градски съвет). Затова той се ползуваше с голямо уважение между населението изобщо в Щип.⁴

Именно по това време в съзнанието на местната българска интелигенция идеята за освобождението на Македония добива по-завършен вид. Достигнали по различни пътища до идентичен извод, на 13 октомври 1893 г. шестима младежи се събират в Солун и основават организация, която ще остави дълбока следа в историята на Македония и Балканите. Даме Груев, Иван Хаджиниколов, Христо Татарчев, Христо Батанджиев, Петър Попарсов и Андон Димитров са хората, поставили началото на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), чиято цел – прилагането на чл. 23 от Берлинския договор, автономията на Македония и Одринско – става идеал за българите в Османската империя.

През 1894 г. смилевският мияк Даме Груев е назначен за главен екзархийски учител в Щипско Ново село. Като бивш стипендиант на сръбското дружество „Свети Сава“, Даме рано разпознава сръбските държавни аспирации

³ „Македония“, год. II, бр. 322, 7 ноември 1927 г.

⁴ ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 175, л. 67.

към Македония и още преди да напусне Белград, решава да им се противопостави. В Щипско Ново село той се свързва с мнозина местни първенци – Христо Попкоцев, Христо Гюрков, Мише Бачов, Мише Развигоров и др. В началото обаче той трудно общува с тях. Христо Гюрков, който по това време е старши учител в новоселското училище, отбелязва, че Груев игнорирал забележките на учителския съвет за поддържането на ред и дисциплина сред учениците. Тъй като целта на Груев е да разшири новосъздадената нелегална организация, той започва да протезира и заклева във ВМОРО някои от по-зрелите ученици.⁵

Едва когато в града Екзархията назначава още двама учители от Кукуш, положението на ВМОРО в Щип се променя. Тези двама кукушани са завършилият офицер от Военното училище в София Гоце Делчев и завършилият Солунската българска мъжка гимназия Туше Делииванов. Даме е първият техен посрещач. *На вечерята – спомня си Делииванов, – когато се отвориха разговорите, при поставения от Даме въпрос защо не сме останали в България, Гоце разгъна своите планове надълго и широко. Даме само слушаше и след като Гоце свърши, той с радост извика „Добре сте ми дошли“ и извади и ни подаде един устав на В.М.Р.О.*⁶

Революционното кръщение на Гоце Делчев слага началото на извънредно интензивната му съвместна работа с Даме Груев. По-общителен и достъпен, Гоце се оказва така нужната за Даме допълваща фигура при изграждането на тайния организационен скелет. Присъствието на двамата първоапостоли в Щип променя атмосферата на града. Именно там ВМОРО се масовизира за първи път – за три месеца повечето щипяни и българските първенци в Овче поле влизат в съзаклятието. Двамата дейци изнасят беседи за Априлското въстание, Съединението на България и Източна Румелия, Обединението на Италия, антиосманските движения в Сърбия и Гърция. Почвата за революционна дейност се оказва по-благодатна дори от очакванията им, а резултатите от работата им – изключително дълготрайни. Години по-късно летописецът и революционер Христо Силянов правилно отбелязва, че двамата апостоли правят Щип *опитно поле за революционна педагогика* и че именно там се *трасира един метод за организаторска работа, който се усвоява после съзнателно и в други места, по внушение или под непосредствено ръководство на двамата първоапостоли.*⁷ Даме и Гоце се възползват напълно от кръстопътното географско положение на Щип – Груев установява кореспонденцията на града с дейците на югозапад, в Битолско, а Делчев от своя страна – с тези на североиз-

⁵ Гюрков, Х. „Спомени на Хр. Гюрков от гр. Щип, живущ в гр. Ихтиман“. София, 2014, 6.

⁶ Делииванов, Т. Спомени за Гоце Делчев – учителствуване в Щип, „Македонска Мисъл“. София, 1946, 381.

⁷ Силянов, Х. „Освободителните борби на Македония. Том първи – Илинденското въстание“. София, 1933, 45.

ток, в Княжеството.⁸ Фактът, че именно от Щип започва организирането и на съседните околии – Кратовска, Кочанска, Паланечка, Малешевска, Радовишка, дава самочувствие на по-късните организационни дейци от града.⁹

През същата 1894 г. Даме Груев заклева във ВМОРО и първия Щипски революционен комитет в състав Тодор Лазаров, Ване Панайотов, Коце Гочев и Мише Бачов.¹⁰ Освен тях в редовете на организацията влизат и Мише Развигоров, Ефрем Чучков, Гьошо Гочев, Мите Миразчиев, бащата на Тодор Александров – Александър Попорушов, както и един уважаван търговец – Мише Гаврилов.

По това време той вече е женен за дъщерята на известния Пано Бърдаров – Костадинка, от Ридарското маало в Ново село. От техния брак се раждат шест деца – Райна, Христо, Иван, Павел, Зорка и Анастас. Третото дете – Иван Мишев Гаврилов, наричан с галбовното Ванчѐ или Ванчо, е роден на 27 август 1896 г. Впоследствие той добива практиката да се подписва с книжовното си бащино име – Михайлов, така и остава известен пред света. Всички негови братя и сестри (с изключение на Анастас) запазват характерната за Щип форма Мишеви.¹¹ Вероятно мотивът за тази промяна е именно по-късното участие на Иван Михайлов в освободителното дело.

Самият той рано осмисля географското и историческото значение на родния си град и това негово възприятие трайно добива форма в политически план по-късно. В началото на спомените си той отбелязва, че ако Щип *беше построен петдесет километра по на юг, намирал би се в центъра на Македония, която от своя страна е централна земя в Балканския полуостров с широк излаз на Егейско море*.¹² Централната роля на щипяни в освободителното дело на Македония е основополагаща за политическите и личностните кръгове, в които Иван Михайлов изгражда, осмисля и формулира личния си светоглед. Тези кръгове се разширяват ексцентрично: *Щип – Македония – Балканите*, в пълно съзвучие с автономистката традиция на Вътрешната организация.

Основна отлика, която разделя поколението на Иван Михайлов от двете по-ранни поколения, е, че то израства в атмосфера, дълбоко белязана от новоучредената „нелегална“ държава, каквато бързо става ВМОРО. Хроно-

⁸ Гюрков, Х. Цит. съч., 9.

⁹ Ковачев, С. „Четата на Стоян А. Бъчваров, нейното сражение и трагично загинване в с. Карбинци (Щипско), Македония“. Разград, 1907, 4.

¹⁰ Михайлов, И. „Спомени II: Освободителна борба 1919–1924 г.“. Лъовен, 1965, 726.

¹¹ Родът Гаврилски излъчва немало видни личности, оставили дълбока следа в различни сфери. Първи братовчед на Ванчо е Страшимир Суруджиев, основател на тенис федерацията в България, трикратен шампион на България по тенис (1927; 1929–1930) и член на БОК, син на изтъкнатия солунски търговец Спиро Суруджиев. Втори братовчед на Михайлов е и деецът на левицата в Македонското движение, член на ВМОРО (Обединена) и основател на Българския централен акционен комитет в Скопие през 1941 г. – Васил Хаджикимов. Гаврилски са сродени с Бърдарови, Хаджикимови, Начеви и Суруджиеви.

¹² Михайлов, И. „Спомени I – Младини“. Лъовен, 1958, 1.

логичната рамка около рождението на Ванчо съвпада почти напълно с най-ранния стадий на развитие на Организацията – в този смисъл той ѝ е почти връстник. За никое друго поколение по-късният афоризъм сред дейците – *Ние сме деца на Организацията* – няма такава екзистенциална обосновка, както за поколението на Иван Михайлов. В свои биографични бележки той се спира на най-ранния си спомен – този за „вампирите“: *Особено ярки са впечатленията му от борческото Ново-село, родното му място. Първите му спомени са от известните в Щип епизоди с „вампирите“*. Големият македонски борец Делчев е бил учител в Щип и нареждал вечерно време да се хвърлят от близкия рид върху къщите на Ново село ситни камъчета. Тия удари върху керемидите предизвиквали страшна паника между жени и деца; Михайлов си спомня как се е въвирал в скута на майка си, за да се скрие от „вампирите“. Целата тази аларма е била нужна на революционерите, които все още са били ограничен брой в ония ранни години, за да привлекат вниманието на турските „девриета“ (патраули) през нощта, към дадена посока, а в същото време в друга посока да се пренесат без пречки големи количества оръжие.¹³

Спорадичната поява на „вампирите“, както наричат в Щип комитаджиите, спомага за изграждането на полумитичния им образ сред обикновените селяни и въздейства релефно на съзнанието на малките щипянци, сред които е и самият Иван Михайлов. Съвсем скоро „вампирите“ придобиват и персонализиран образ за него. През декември 1899 г., навършил три години, той става свидетел на събитие, характерно за цялата тогавашна организационна територия на ВМОРО – избухването на афери вследствие на масовизацията на комитетите. *Изведнаж се чува гърмежи, ту единични, ту честни. В ущелието на Ново-село един пушечен изстрел има по-голям звучен ефект, отколкото в полето топовен гърмеж. Блъскайки се от баир на баир, притискайки се из теснините, ехото на всеки куришум вие и реве зловещо; тъкмо за миг поотслабне, едва сте помислили, че замира, то се разлива наново, секаш надувано от некой исполин. И така странно изчезва, като да се просмуква от скалите, с фучене. (...) От цялата суматоха узнах само, че комити се бият против турците. Но като порастнах, знаех вече доста по това събитие, чийто герой е бил Сандо Малинков.*¹⁴

С увеличаването на интензитета на революционната борба се активизират и контактите на семейство Гаврилски в свободна България. Умножаващата се щипска колония в младата българска столица София поддържа тесни контакти с Мише Гаврилов, който съвсем скоро отвежда за първи път малкия Ванчо на поклонение в Рилския манастир.

Като се прибрахме в Щип бехме, разбира се, предмет на внимание, като полу-хаджи, разказва Ванчѐ, колкото поради посещението на Рила, двойно пове-

¹³ ЦДА, 1932К, оп. 2, а.е. 69, л. 43.

¹⁴ Михайлов, И. „Спомени I“, 4–5.

че задето изобищо сме видели България. Аз едва ли съм могъл да разкажа на другарите си нещо особено. Но те много се смееха като им описвах как един ден си бех провзел главата между пармаклъците, гледайки от горния етаж на манастира, и не можех да я извадя; възрастни хора изтичаха при моя плач и ме освободиха.

Двадесет години беха минали когато наново посетих манастира, с един от тези мои другари от детинство. Веднага намерих чардака гдето се разигра моето приключение; познах и нашата ода. Излеко тъга покриваше настроението ми. Може би мъчно ми бе за отлетелото детинство. А и по-черна граница вече делеше нашия скъп манастир от Македония, където вместо турски – стоеха сръбски и гръцки войници.¹⁵ Един поглед върху семействата, живеещи на главната улица на Ново село, е достатъчен, за да се добие представа за конкретните измерения на средата, в която Иван Михайлов израства. Ако Султанът е искал по-точно да схване разположението на щипската си рая, требвало би преоблечен да се вмъкне сред тълпата, да подочуе разговорите ѝ, да се вгледа в очите ѝ, да понадникне – ако може – и под палтата на някои, където се спотайваха ками и револвери.¹⁶

Шейсет и четири семейства, сред които Попорушеви, Развигорови, Кљонкови, Северови, Гюркови, Гушлеви, Шекеринови, Караджови, Арсови, Рамбабови, Суруджиеви, Хаджимишеви, живеещи само по протежението на главната новоселска улица, излъчват по няколко български офицери и учители, по няколко дейци в Организацията още от самото ѝ създаване и дават десетки кървави жертви в името на освобождението на Македония и българското национално обединение. Зарядът на такава борческа и патриархална атмосфера, в която се формират младите щипянци, трайно определя революционния им път. Още няколко по-късни видни дейци са продукт на същата тази среда. Това са приятелите на Иван Михайлов – българският офицер Стефчо Ушинов, Александър и Борис Шекеринови, Ипократ Развигоров от Ридарското маало, племенник на именития войвода Мише Развигоров, Илия Лилинков от „Под Бахчи“ маало, Йордан Гюрков, Нанчо Витларов, Панчо Михайлов и др.¹⁷

Години по-късно в родопското с. Осеново Иван Михайлов ще срещне селския първенец Ибрахим Ботуш, тогава вече член на ВМРО, но през 1903 г. част от аскера, призован да се сражава с четата на кратовския войвода Йордан Варналиев край щипското с. Карбинци. Преди да пристигне, четата била вече

¹⁵ Михайлов, И. „Спомени I“, 11.

¹⁶ Пак там, 12.

¹⁷ Макар и около десетилетие по-късно, от същата среда произлизат и някои членове на бъдещия следвоенен елит на Федеративна република Македония – това са сръбските стипендианти Любчо Арсов и Миялча Апостолов, преименувал се на Михайло Апостолски, по-късно генерал от югославската армия, както и Александър Гърличков, лично разстрелял по-изявените противници на Тито в Щип след Втората световна война.

разбита. Ние минахме през ваше Ново-село – споделя му Ибрахим Ботуш. – Имахме чувство, че там и керемидите са организирани във ВМРО.¹⁸

Съвсем скоро този малък свят ще претърпи бури, които ще го унищожат завинаги и ще се превърнат в поредния крайгълен камък, оразличил второто поколение македонски дейци с най-ярък представител Тодор Александров, и третото начело с неговия земляк – Иван Михайлов. Разгромът на Илинденското въстание е само краят на първото действие от очертаващата се драма.

¹⁸ Михайлов, И. „Спомени IV – Освободителна борба 1924–1934 г. (продължение)“. Индианаполис, 1973, 382.

Първиот судник

1904-та е преломна година както за Щип, така и за семейство Гаврилски. Това е годината, когато в града и околията действат координирано председателят на околийския комитет Тодор Лазаров и щипският околийски войвода Мише Развигоров – тандем със завидна енергичност, която релефно изпъква в тежката обстановка след Илинден.

20 | Преструктурирането и рокадите в постове на организационните хора в Щип не подминават и семейството на Иван Михайлов. Подробни данни за тях, както и за широката реформаторска и икономическа дейност на Мише Развигоров, спомогнала за укрепването на Овче поле и замогването на българите, предава тогавашният член на Щипския околийски комитет Мите Хаджимишев. Друго големо дело на Мише Развигоров бе забраната на населението да отива и се съди пред турския конак. Ония, които не изпълняваха това нареждане, биваха наказвани. Учредена бе комисия, която заседаваше в празнични дни. Ако делото беше от паричен характер и длъжникът не разполагаше с пари, а потърпевшият имаше нужда от средства – плащаше организационната каса. За спорове, отнасящи се до кражби, побоища, нагрубаване и пр., комисията осъждаше на глоби и побои. За големо провинение и престъпление наказанието бе смърт. Наказанията, наложени от комисията, се провеждаха в изпълнение от местната терористическа чета. Ако осъденият останеше недоволен от комисията, той можеше да обжалва пред околийското управително тело, където в присъствието на старата комисия делото се поставяше отново на разглеждане. По такъв начин до окръжния легален или нелегален комитет се отиваше за окончателно решение.¹

Първата съдебна комисия на Ново село се характеризира както с чисто конспиративната близост и доверие, необходими на членовете ѝ при нелегалната им дейност, така и с близки кръвни връзки. Мише Развигоров назначава в нея двама души – енергичния Мише Гаврилов и неговия вуйчо,

¹ Мирчев, Б. „Спомени на някои активни дейци в македонското революционно движение“, ИИБИ, т. 6. София, 1956, 517.

по-улегналия Ефрем Хаджикимов, баща на трима видни македонски дейци.² Закономерно е, че непосредствено след тяхното назначение контактите на семейство Гаврилски с Организацията стават по-тесни. Затова не е учудващо, че след 1904 г. и самият Иван Михайлов все по-често става свидетел на знаменателни сцени.

Отивайки един ден в къщата на леля ми Фима, намерих няколко мъже на чардака да се упражняват с пушка. Моето пристигане не ги смути. Спрех се да ги погледам. Братовчед ми Павле като че ли бе тук командира. Той посочи пушката към одного от мъжете и го пита:

– Какво пише тук?

Всички се загледаха, където посочваше, но никой не отговаряше. Приблжих се и аз и видех думата ЦМОК, написана с големи, разделени една от друга букви, издълбани в дървото, без ер голем. Братовчедът поясни, че буквите означават Централен Македоно-Одрински Комитет. Отидох си вкъщи и казах на майка ми какво съм видел.

– Да не говориш никому, защото татко ти ще ти отреже езика, ме заплаши тия.³ С къщата на леля му Фима и нейния съпруг Ефтим Начев е свързан и един от най-важните моменти в детството на Ванчо. При едно посещение на Мише Гаврилов там нелегалният новоселски съдия взема сина си със себе си. Горещо на чардака схванах опита на домакините да се отбие некой от тях с мене в друга стая – пише Михайлов, – но баща ми пак даде знак, че не е нужно. А в това време на отсрещната врата се появи тетин Ефтим, който извика:

– Добре дошли! – и ни даде път да влезнем.

– Ооо...! Киро! Като да сме знаели – проговори баща ми с снишен глас, и се запрегръща с един човек в груби дрехи. Не можех в първия момент добре да го погледна, но се взрех само в калчините и низките му обувки. Човекът се поздрави и с майка ми, която направо именува „стрина Костадинко“ като стар познат.

– Това Ванчето ли е, по-малкия? – запита същото лице, хвана ме за ръката и приближи към себе си. А, аз бех слисан. Съмнение не можеше да има, че това е комита. Защо беха иначе тия шушукания долу при портата, опитът да ме отстранят в другата стая, шушукането на Александри. А ето, револверът на човека виси на кръста му, и цела резка патрони. Видех до него в ъгъла пушка. (...) Това бил Киро Паунов, наричан Црън Киро, синът на дедо Паунко, който често сечеше дърва у нас. От разговорите нищо не следях тази вечер. Вниманието ми бе погълнато от вида и оръжието на Киро.⁴

² Щипският околийски войвода на ВМРО Григор Хаджикимов, председателят и касиер (1920–1921) на Щипския околийски комитет Симеон Хаджикимов, деецът на ММТРО Христо Хаджикимов.

³ Михайлов, И. „Спомени I“, 46–47.

⁴ Михайлов, И. „Спомени I“, 49.

Значително по-възрастният Киро Паунов няма как да е наясно, че десетилетия по-късно ще приема тайни заповеди от същото малко момче, което се е впечатлило от неговото комитеско облекло.

Но Църн Киро не е единственият, нито най-именитият герой от детството на Ванчѐ. Зачестилите по това време в Щип и околията покушения над турски разбойници или официални лица и над провинили се българи пред законите на ВМОРО доказват, че популярният израз за *десетте стапа* по гърба на провинения е много далеч от случайно изтървана фраза. За външния свят тези акции са показател на интензитета, с който функционира „нелегалната държава“, и за царящата в нея дисциплина, но за щипските дейци нюансите са повече – градският комитет критикува околийския войвода Мише Развигоров за недостатъчната показност на организираните от него и секретаря му Тодор Александров покушения. Малко след това се разчува, че са му *скинале главата* на турския разбойник Али Полян Шериф, което определено издига престижа на строгия Мише Развигоров. Всички тези акции обаче правят движението на околийската чета по-трудно, което обуславя и по-дългия ѝ престой в домовете на легалните дейци, а сред тях е Мише Гаврилов. *Какъв ли може да е Развигоров? Тоя въпрос дразнеше фантазията ми, като чувах разговорите около мене*⁵, споделя Иван Михайлов. Любопитството му е задоволено, когато четата на полумитичния войвода се разполага на квартира в целия горен етаж от чорбаджийската къща на Гаврилски.

Целта на посещението на Развигоров в къщата е готвената от Щипския комитет акция срещу турския разбойник Мамут Ефенди. Легалният деец Мите Хаджимишев разказва: *[В дома на Мише Гаврилов] бяха приготвени две тенекии с динамит, за да бъде бомбардирана кулата на Мамут Ефенди, която се намираше недалеч от града. Там се събираше турската чета под водачеството на Мамут*.⁶ В продължение на десет дни Църн Киро следи четата на Мамут, но хитрият разбойник се усеща и взема мерки срещу Организацията. Планът за ликвидирането му се проваля, тенекиите остават в къщата на Гаврилски, а образът на Мише – в съзнанието на деветгодишния Ванчо. *Неговата слава и обаяние в областта между градовете Скопје, Велес, Щип, Радовиш, Кочани, Кратово, Куманово с център широкото Овче поле надминаха даже тия на двамата първоапостоли на ВМОР*.⁷

В четата му по това време секретар е бъдещият революционен водач Тодор Александров, изиграл фундаментална роля в живота Иван Михайлов, но по това време все още учещ „комитаджийския занаят“ от Мише Развигоров. Поредното посещение на околийската чета заварва Ванчо прикован на легло от дифтерит. *Една сутрин видех с баща ми да влиза в стаята нашия съсед То-*

⁵ Михайлов, И. „Спомени I“, 54.

⁶ Мирчев, Б. Цит. съч., 522.

⁷ Михайлов, И. „Спомени I“, 62.

дор Александров, в четнишки дрехи, с каскет на главата. Разбрах, че у дома е дошла чета. До неотдавна Тодор бе учител в Ново-село, но в последно време не го виждах. Той ми каза няколко успокоителни думи и наново излезна с баща ми. (...) От тогава помня властния поглед на Александрова. В осанката му имаше много прилика с Развигоров; само че бе по-млад. Може би изгледа на Мише бе по-аскетичен. Но и двете фигури ми оставиха еднакво впечатление на съчетана строгост и благодет.

Заточението на Тодор Лазаров през 1905 г. и смъртта на Мише Развигоров през 1907 г. са две събития, предизвикали сериозни катаклизми в Щипския околийски комитет. Овдовял откъм сплотяващи авторитети, Щип в лицето на комитетските си дейци изпраща писмо на войводата Ефрем Чучков, по това време завеждащ Малешевията, да дойде и да им помогне в преодоляването на кризата. Организационният куриер обаче е заловен от османците край с. Крупище и писмото става достояние на властта, а заедно с него – и имената на петдесетимата подписали щипяни, сред които е и Мише Гаврилов. Щип е блокиран и са предприети масови арести и обиски. През нелегалния канал Мише Гаврилов се прехвърля в България заедно с поп Димитър Георгичков и Ване Кантарджиев. *Баща ми се обади с писмо от София. След два-три месеци той наредил мене да изпратят в България, за да продължа там учението си – спомня си Ванчѐ. – Случайно пътуваше нашата съгражданка Гена Пенушлиева и с нея заминах. Свършил бех вече първи прогимназиален клас.*⁸

Това е първото съзнателно пребиваване на Иван Михайлов в българската столица. По всяка вероятност той отпътува към София, преди да настъпи есента на 1907 г., по две причини – едната е, че баща му го записва във втори клас в Трета софийска мъжка гимназия, а другата е присъствието на баща и син Гаврилски на погребението на убитите от Тодор Паница задгранични представители на ВМОРО поручик Борис Сарафов и Иван Гарванов в края на ноември 1907 г., което шокира цяла България. Убиецът едва ли би могъл да знае по това време, че на погребението на двете му жертви е човекът, който ще отмъсти за тях – в друга епоха с друг дух.

Щипската колония в София като здрава клетка от многобройната македонска емиграция в Княжеството е естествената среда, в която Иван Михайлов и Мише Гаврилов се движат. Първият новоселски организационен съдия е желан гост и чест кум на много щипяни, заселени в столицата. По протежението на „Пиротска“, където Ванчо учи, живеят много македонски българи, чийто брой се увеличава ежегодно. Но най-неизгладимо впечатление оставя възрастният вече щипски възрожденец Михаил Костенцев, живеещ на ул. „Мария Луиза“ 61. *Аз слушах с часове увлекателните му описания за българските градове, за неговите тактизирания с турските власти, за разприите му с гръцки духовници, за пробуждането на българския дух – пише*

⁸ Михайлов, И. „Спомени I“, 64.

Ванчо. – Той бе обиколил повече български околии от Левски и от Делчева, вечно с коня си, натоварен с книгите на издателя Хр. Г. Данов и други просветителни четива.⁹

Вероятно новият стъкларски магазин, който търсеният от османците Мише Гаврилов отваря в София, би бил по-успешен, ако в империята не се увенчава с успех поредното знаменателно за Балканите събитие – Младотурската революция. Последвалите амнистия и легализация на ВМОРО отварят наново пътя на баща и син Гаврилски към родния им Щип. След една учебна година в свободна България Иван Михайлов се завръща у дома.

⁹ Михайлов, И. „Спомени I“, 66.

От „хюриетския“ Щип до Солунската алма матер

Обстановката, която амнистираният по силата на обявената след Младотурската революция всеобща амнистия Мише Гаврилов заварва в Щип при пристигането си, е много различна от тази, при която той и Ванчо го напускат. Стаеното напрежение между ВМОРО в лицето на околийския комитет и подчинените му нелегална милиция и терористични дружини, от една страна, и представителите на официалната власт в лицето на каймакамина Али-Риза бей, от друга, е отстъпило място на странната на пръв поглед еуфория от обявения нов курс на равноправие на християни и мюсюлмани.

Подозрителните войводи Ефрем Чучков и Тодор Александров са последните слезли от планините и легализирали се дейци на ВМОРО – събитие, озаглавено с особена тържественост в центъра на Щип и завършило с речи пред гроба на Мише Развигоров и съвместен банкет в градината на местния хотел „Свобода“.¹ Ентусиазмът не подминава и семейството на Иван Михайлов – брат му Христо и сестра му Райна изстрелват почти всички куршуми на скритата в яхъра на баща им комитетска пушка. *Нашата скрита пушка е била извадена от чифчията ни Пано, който единствен освен баща ми е знаел за нея – пише Ванчѐ. – Никой у дома не е подозирал, че сме имали пушка.*² Покрай ентусиазма от обявения Хуриет на турската полиция не убягва от кои къщи се вади оръжие.

След завръщането си Иван Михайлов постъпва в училището към църквата „Св. Архангел Михаил“ в същинския Щип, където остава една учебна година, която съвпада с периода на относително спокойствие и оптимизъм сред македонските българи. В светлината на обявеното равноправие на народностите в Европейска Турция се позволява сдружаването на национална основа, основават се двете партии на десницата и левицата във ВМОРО (съответно Съюзът на българските конституционни клубове и Народната федеративна партия (българска секция), навлизат по-свободно печатни и литературни из-

¹ Завоев, П. „1908. Писма от Македония (Пътни бележки, наблюдения и впечатления)“. София, 1916, 55.

² Михайлов, И. „Спомени I“, 69.

дания от вече независимото Царство България, а жестоката сръбска и гръцка въоръжена пропаганда става част от близкото кърваво минало.

Младотурските реформи влияят на образователния път на Ванчо. След два неуспешни опита да прати сина си в Битолската мъжка класическа гимназия и в Солунската българска мъжка гимназия – две от най-престижните, но скъпи български училища в империята, Мише Гаврилов го записва в Щипското турско училище. Това е прецедент, тъй като преди Младотурската революция османските закони не позволяват обучение на християни в мюсюлманските училища. *Една година щела да ми е достатъчна, според него, за да науча писмения турски език – пише Михайлов, – говоримия знаех вече. Тежко ми бе да се съглася с неговите аргументи, но на края требваше да се подчиня. Започнах да посещавам „Руждие“-то в нашия град.*

Ако маската на младотурския „напредничав“ дух е направила възможно обучението на Иван Михайлов в турско училище, то нейното падане е факторът, допринесъл за прекъсването на това обучение. А това става окончателно през 1910 г. – след като Талаат паша отменя Закона за сдруженията и забранява формирането на такива с национален характер, империята поема по пътя на „отоманизиране“ на нетурските народности. Забраната на българските партии е последвана от т.нар. Обезоръжителна акция.

Започналата от Битолския вилает акция е с подчертан антибългарски характер и бързо приема широки мащаби – мнозина легализирани четници са арестувани, инквизирани, пребивани и умъртвявани, в случай че откажат да сътрудничат при откриването на организационното оръжие. Акцията скоро се разпростира и отсам Вардар, където един от основните революционни центрове е Щип.

Подробности за репресиите в града дава потърпевшият от акцията деец на ВМОРО Христо Настев: *След издадения „илям“ (заповед) на 8.VIII.1910 г., с който се подканваше населението в петдневен срок да предаде доброволно всичкото си оръжие и пр. още на другия ден беха свикани по-видните търговци, занаятчии, учители и свещеници в салона на българ[ското] централно у-ще. Там, точно в уречения час доде представителя на Младотурския комитет в Щип – запасния джандармерийски офицер Неджиб ефенди, който беше помак и владееше говоримия българ[ски] език, придружен от „баш полиция“ (началник на униформената полиция) в Щип. (...) Въпреки да беше продължен срока с една седмица, никой от града и селата не занесе никакво оръжие. Това още повече уязви турската власт. Фактически населението в Щип нямаше пушки, каквито им се искаха. Колкото имаше, бяха укрити в селата. Оръжието на селяните, колкото го имаше, беше прибрано от Ив[ан] Бърльо още с обявяването му войвода на Щипска околия. (...) При зазоряването на 23 авг[уст] забелязах, че всички височини около града са заети от войници. Оказа се, че са заети и всички изходящи пунктове. Никакво движение и по улиците. Щип и квартала Ново-село бяха блокирани от войски. По улиците се движеха патраули, не позволяваха*

на никого да излиза и от дома си. Започнаха обиски и арести.³ По същото време в града пристигат и специалните ловни полкове „Авджи табуру“, предвидени за борба срещу комити и водени от младотурския майор Кел Али, прочул се в околията с прозвището си *Кемик-къран* („който чупи кости“).

Блокадата на Ново село поставя семейството на Иван Михайлов в деликатно положение. Властта знае за организационното оръжие на баща му, който към 23 август е в Солун на лечение. В първите часове на акцията е арестуван Христо Гаврилов – по-големият брат на Ванчо. Арестът му е съпроводен с показан побой с юмруци и камшици, докато го водят през махалата към турското училище, където заключват арестантите. *Ах, малки комита, и ти ще дойдеш*, обръща се приставът Махмуд ефенди към просъзания Ванчо, докато стоварва поредния удар с тояга върху гърба на Христо Гаврилов.⁴

Натегнатата атмосфера в Ново село и последвалите след няколко месеца атентати са прелюдия към бъдещата Балканска война. Това предусещане влияе на въображението на младежите около Иван Михайлов, който описва своя връстник Кольо Огнянов. *Той също бе гледал от некое къоше как са извеждали от къщи с бой моя брат. Но бе видел и побоищата, нанасяни в черковния двор. (...) В тоя момент се зачуха ударите на камбаната и техното ехо се разнасяше измежду баирите, които притискат Ново-село. Нещо потисна и двама ни; болка и смъртно младежко желание за мърт, и тежко чувство на безсилие. Моят другар некак унесено заговорва: „Ех, да може сега откъм баирите да се зададе българската войска, да му викне едно „ура“, тогава да ги видим турците...“*⁵

Обискът в дома на семейство Гаврилски се оказва безрезултатен – търсената пушка, с която Христо и Райна Гаврилови стрелят при обявяването на Хуриета, е тайно изнесена от къщата им в талигата с ръж десетина дни преди обиска от домашния им чифчия Пано Кехаята, който неусетно напуска града. Без съмнение, чифчията е изнесъл и друго останало в Ново село оръжие и го е предал надлежно на хората на Тодор Александров и Йован Бърльо.

След обиска Иван Михайлов също е отведен в турското училище при арестантите. Потресаващото им състояние има за цел да накара младежа да издаде местонахождението на пушката.

Тия хора беха всички с вързани отзад, над лактите, ръце, всички потънали в пот и разкъравени. Едни от тях като да беха приклепнали, други едва се държеха на колене, наведени напред, някои полу-легнали. Изражението на лицата им издаваше, че приближава последното им издихание. В тоя куп бе и брат ми. Сред репресираните е и братът на неговата баба, Мише Хаджикимов – 70-годишен старец.

³ ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 175, л. 51–52.

⁴ Михайлов, И. „Спомени I“, 80.

⁵ Михайлов, И. „Спомени I“, 79.

В своите биографични бележки от 1927 г. Михайлов отново се спира на този момент: *Михайлов е имал неприятния случай да види по-големия си брат Христо смазан от бой и облен в кърви в същата стая на турското училище, в която сам е учил (Ив.) Турците наложиха хубав бой и на самия техен ученик Иван, за да кажел где е домашното им оръжие.*⁶ Повален на пода в съседна стая, Михайлов е бит с тояги от трима полицаи на пристава Махмуд, но след като разбират, че не знае нищо, го освобождават.

Обезоръжителната акция в Щип продължава шест дни и приключва със самоубийството на архиерейския наместник поп Ладе и изгарянето на дома на Тодор Александров в Ново село. „Обсадното“ положение на града е вдигнато, но с него приключва и желанието на Иван Михайлов да учи в турското училище. Около две седмици след тези събития той заминава за Солунската българска мъжка гимназия с препоръката на съратника на баща му Христо Настев. Той казва: [Ванчо] *беше първия ученик по успех с прояви на дарования да си обезпечи добро бъдеще (...) По мой съвет и настоявания, като директор същата уч[ебна] год[ина] на училищата в Щип, баща му го изпрати в Солун...*⁷

Историята на Солунската българска мъжка гимназия е много тясно свързана с тази на македонските българи, просветното им дело и революционната им борба. Когато Михайлов прекрочва нейния праг, гимназията отдавна вече е придобила заслужената слава на център на интелигенцията в Македония. Правилна е констатацията на революционния летописец Христо Силянов, че гимназията *става идеен и духовен център на българщината в Македония. Най-големите имена – продължава той – (...) които красят Пантеона на македонското освободително движение, са учителствували или учили в тая гимназия. Всред нейните стени и всред стените на нейните пансиони се оформи и закали оня дух, който завладе целата българщина и разтърси империята на султаните. Всичко което вълнува, въодушевява или разделя на лагери македонската интелигенция, получава своя подтик от Солун, по точно, от солунската гимназия. Солунската гимназия е ръководният център и умът на Македония.*⁸ Сред възпитаниците ѝ са едни от най-ярките фигури сред българските революционери, офицери и политици – Гоце Делчев, Даме Груев, Борис Сарафов, Андрей Ляпчев, Димитър Жостов, Бано Кушев и др.

Безупречно подготвеният учителски персонал, делата на възпитаниците на учреждението, в чиито коридори е взето решението на въоръжения бунт през 1903 г., правят дълбоко впечатление на османските власти. За учители се изпращаха от България способни и даровити преподаватели, които всички имаха един общ национален идеал – пише в спомените си един турски държав-

⁶ ЦДА, ф. 1932К, оп. 2, а.е. 69, л. 42.

⁷ ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 175, л. 67.

⁸ Силянов, Х. „Освободителните борби на Македония, Том I: Илинденското въстание“. София, 1933, 18–19.

ник. – Тази гимназия приготвялаше младежи, които се пръскаха във вътрешността и в цялото селско население вдъхваха пак един и същ общ национален идеал.⁹ Бележитият френски елинист, археолог и дипломат Виктор Берар също е впечатлен от разликата между гръцкото и българското образование в Македония; най-добре изявява това именно Солунската българска мъжка гимназия. При първото посещение на две училища, гръцко и българско, разликата веднага бие на очите: докато при българското ще видите епруветка в ръцете на учениците, в гръцкото няма друго, освен Демостен и клетви в паметта на загиналите при Маратон.¹⁰

В Солун Ванчѐ пристига с двама свои приятели, единият от които е Стефчо Алексиев Ушинов, бъдещ капитан от българската армия. Нямаше ден, в който да не сме били заедно със Стефчо – споделя за времето им в Щип Михайлов, – нямаше игра, в която да не сме били заедно с него и другарите ни от нашата махала, докато израстнахме; и пак заедно се озовахме ученици в Солунската българска реална гимназия. Разделихме се едва когато през 1913 година той избега в България, и бе постъпил там във Военното училище.¹¹ Първоначално Ванчѐ не се настанява в пансиона на гимназията, а живее в дома на сестрата на майка си, женена за видния търговец от Ново село и член на Солунската българска община Спиро Суруджиев. Там по всяка вероятност Михайлов е срещнал и петгодишния си първи братовчед Страшимир Суруджиев – бъдещ трикратен шампион на България по тенис и международен футболен съдия. Едва през втората година от своето учение в Солун Иван Михайлов се мести в пансиона на гимназията.

Особената революционна атмосфера на града, чиято самобитна българска колония е изпъстрена с нравите на различните преселени българи от вътрешността на Македония, създава ново колективно чувство у новите гимназисти.

След всяка ваканция приждаха нови другари от всички кътчета на Македония – пише Михайлов през 1922 г., – откъм Пирина и Родопите идваха корави момци с такъв приятен български език на устата, като планинския ветрец, който са дишали; идваха откъм Бистрица и Костур – здрави българи и отлични другари; имаше дебърчани, разумни и повечето първи по успех ученици; мнозина беха дяволитите, практични и остроумни прилепчани; биеше пулса на горещите кукушани и щипяни; не липсваха и битолчани, скопяни, велешани, които в очите на всички ни минаваха като хора, дошли от по-културни средища. **Цела Македония бе представена. (...) Там за пръв път разбирахме що сме и що можем да бъдем.** Намерили се случайно, до вчера непознати, не

⁹ Шатев, П. „В Македония под робство, Солунското съзаклятие (1903). Подготовка и изпълнение“. София, 1934, 29.

¹⁰ Генов, Г. „Беломорска Македония: 1908–1916“. Торонто, Ню Йорк, 2007, 36.

¹¹ Михайлов, И. „Спомени IV“, 396.

видели друго кътче освен родно място в своята Родина, по-бързо закрепвахме в съзнанието на своята общност и близост.¹²

Такова колективно чувство, жизненоважно за бъдещата революционна и политическа дейност на македонските българи, не би било възможно без гимназиалните даскали – повечето посветени в конспирацията на ВМОРО, и чиновници на Българската екзархия. Учителите, педагозите и директорите на Солунската българска мъжка гимназия са завършена плеяда на духа и интелектуалния капитал на Македония. От Кузман Шапкарев и Григор Пърличев през Петър Попарсов и Христо Батанджиев до Марин Пундев и Георги Белев в продължение на трийсет и три години солунските учители посвятат извънредно богата реколта, коват кадрите на новата българска история. Няколко души от тях изиграват съществена роля в живота на Иван Михайлов – Кирил Пърличев от Охрид, учител по аритметика, бивш четник на Стойо Костов и Методи Патчев, и бивш член на ЦК на ВМОРО, Георги Баждаров от Горно Броди, учител по история и география, бивш четник на Яне Сандански и Илия Кърчовалията и даровит публицист, по това време списващ вестниците „Учителски глас“ и „Искра“.¹³

Други по-изявени даскали по това време са Коста Николов от Ресен – бивш член на Скопския градски комитет на ВМОРО, Козма Чуранов от Смилево – син на видния илинденски войвода Георги Чуранов, Анастас Разбойников от Мустафалаша – бивш секретар на одринския войвода Стоян Петров и виден историк и краевед. Михайлов го нарича *много симпатичен на мене учител по история (...). Аз обичах най-много неговия предмет*.¹⁴ Интересно явление в живота на гимназията е и Гимнастическото дружество на отоманските българи в Солун, основано през 1908 г. от пратения от България швейцарец Даниел Бланшу, чийто принос към развитието на българските гимнастически дружества в Македония не подлежи на съмнение. Дружеството развива завидна дейност, която започва да дразни извънредно много солунските гърци. Самият Михайлов членува в него и участва в състезанията с другите народности в градината Беш-чинар. *В състезанията се влагаше силно национално чувство, особено когато конкурентите беха гърци или турци*, отбелязва той.

Последните български ученици в Солун са и важна част от последното поколение революционен капитал на Македония. Сред съучениците на Ванчо са Спас Попнайденев от Сърбиново, деец на ВМРО в Горноджумайско, Светослав Чочков от Велес, български поручик, и Христо Ампов от Дойран, деец на ВМРО и ВМРО (Обединена). По същото време в града учат бъдещите легални дейци Петър Колищърков от Прилеп и Щерю Божинов от Солун, по-

¹² Михайлов, И. *Над един пресен гроб*, „Илинден. Орган на бившите македоно-одрински революционери“, год. III, бр. 1, 7 януари 1923 г.

¹³ Пърличев, К. „36 години във ВМРО. Спомени на Кирил Пърличев“. София, 1999, 104.

¹⁴ Михайлов, „Спомени I“, 97.

късно и двамата близки съидейници на Ванчо. Но най-дълбоко впечатление у него оставя Илия Кушев от Велес. Син на революционера Бано Кушев, Илия ще мине през огъня на Първата световна война като офицер, а впоследствие ще стане велешки околийски войвода под крилото на Тодор Александров. *Имаше нещо отличително у него, което го поставяше не само в реда на първите ученици на Солунската гимназия, но и между обещаващите, достойни за Македония членове на младото поколение – описва го Михайлов. – (...). В Кушева биеше силно свободолюбиво сърце; той бе голем патриот в най-чистия смисъл на тая дума, прикривайки чувствата си и недекламирайки за патриотизма си; пред непознаващия го той би минал за много равнодушен към такива пориви и едва ли не само за един духовен аристократ. Такъв, наистина, ясно се показваше, когато требваше да изрази своето пренебрежение към подлостта и – ако е позволено да си послужим с по-груба дума – към „лигавенето“...*¹⁵

Гимназиалната идилия и култивираният революционен дух не са достатъчни прегради, за да предпазят саможивата българска общност в гимназията от приближаващата Балканска война, даже напротив. Колкото повече тя се усеща във въздуха, толкова по-антагонистични стават и настроенията между българските и гръцките ученици в Солун. През септември 1912 г. започва Балканската война, след която вече нищо няма да е същото.

¹⁵ Михайлов, И. *Над един пресен гроб*.